

ОБРЯДОВІСТЬ І ФОЛЬКЛОР ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (Заславський і Старокостянтинівський повіти)

Людмила Іваннікова

УДК 39(477.82)“18/19”

У статті розглянуто історію збирання та дослідження фольклору Південно-Східної Волині, ідеться про записи І. Абрамова, О. Малинки, П. Чубинського, М. Теодоровича, І. Беньковського, В. Михалевича, Л. Ленчевського. Автор звертає особливу увагу на доробок священнослужителів, який досі залишався поза академічною наукою, зокрема на описи календарних та родинних обрядів цього регіону.

Ключові слова: Південно-Східна Волинь, календарно-обрядовий фольклор, історія фольклористики, регіональні дослідження фольклору.

The article reviews the South-Eastern Volyn folklore collection and research history (this includes the records of I. Abramov, O. Malynka, P. Chubynskyi, M. Teodorovych, I. Benkovskyi, V. Mikhalevych, L. Lenchevskyi). The author pays a particular attention to the clergy contribution which hitherto has been beyond the academic consideration, and specifically to the regional calendar and family ritualism and their description.

Keywords: South-Eastern Volyn, calendar ritual folklore, history of folkloristics, regional studies on folklore.

Південно-Східна Волинь (Новоград-Волинський, Заславський і Старокостянтинівський повіти) деякою мірою обійдена увагою етнографів і фольклористів. Щоправда, із цього погляду найбільше пощастило Новоград-Волинському, або Звягельському, повітові, на терені якого працювала родина Косачів. Два ж інші повіти, що розташовані на пограниччі Волині й Поділля, завдяки чому мають дуже цікавий і специфічний комплекс народних звичаїв, вірувань, обрядів, фольклорних зразків, які перегукуються і з волинськими, і з подільськими, мовби поєднують у собі риси двох регіональних культур, — так і залишаються малодослідженими, з незначною кількістю польових записів і спостережень етнографів. Головна причина, на нашу думку, полягає у відсутності місцевих наукових осередків та кореспондентів, які б на належному фаховому рівні збирали й публікували першоджерельний матеріал. Однак провівши попередню пошукову роботу, переконаємося, що записаного й публікованого в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. цілком достатньо для окремого етнографічного дослідження.

Найдавніші записи пісень у Заславському повіті Волинської губернії здійснював фольклорист Зоріан Доленга-Ходаковський (Адам Зоріан Чарноцький) ще на початку ХІХ ст. У 40—50-х роках ХІХ ст. матеріали із Заславського повіту надходили до Російського географічного товариства в Петербурзі. Про них повідомляє Дмитро Зеленін в «Описании рукописей архива РГТ» (т. 1, с. 302—305). Серед них — етнографічний опис містечка Славути й навколишніх сіл (Басманівка, Миньківці, Корчик, Янушівка, Крупець, Жуків, Хоровець, Дяків, Красностав), зроблений у 1850-х роках. Автор повідомляє про географічні умови краю, антропологічні особливості його мешканців, їхню мову та мовлення, спосіб будівництва й інтер'єр житла, надвірні будівлі та господарське начиння, святковий та буденний одяг, взуття, зачіски, обрядові страви. Подібний до нього рукопис 1854 року священника с. Цвітохи Заславського повіту Филимона Уловича під назвою «Этнографические сведения о жителях Заславского уезда».

Сучасна фольклористка Ярослава Вернюк у своїй монографії «Волинь у фольклорис-

тичних дослідженнях кінця XIX — початку XX ст.» (Рівне, 2000) повідомляє, що в тому ж архіві зберігаються записи анекдотів із Старокостянтинівського та Заславського повітів, опис похоронних звичаїв Заславського повіту та записи казок, зроблені вчителем В. Качановським у с. Ледянка цього ж повіту. Одна з них була опублікована фольклористом і етнографом Іваном Спиридоновичем Абрамовим (1874–1960) у журналі «Живая Старина», друкованому органі РГТ, у добірці матеріалів під назвою «Исторические песни, наиболее распространенные на Волини» (1908 р., вип. III, с. 3–4). У цьому ж часопису (вип. III–IV за 1913 р.) той самий Абрамов опублікував ще одну добірку фольклорних матеріалів з архіву Городоцького музею барона Ф. Р. Штейнгеля (тодішній Ровенський повіт) під назвою «Поверья, приметы и заговоры жителей Новоград-Волинского и Заславского уездов» (с. 378–383). У преамбулі зазначено, що більшість замовлянь і прикмет записані учителем Павловським у с. Посягва Новоград-Волинського повіту. Серед них є два замовляння — від хвороби «рожі» та від грому, блискавки, вогню й повені, записані в с. Антоніни Заславського повіту, та ще одне, від «рожі», записане волосним старшиною Д. Никитюком у с. Юначки Великі Заславського повіту.

На записи колядок і щедрівок із с. Кучманівка Заславського повіту натрапляємо в збірнику Олександра Никифоровича Малинки (1865–1941) «Сборник материалов по малорусскому фольклору» (Чернігів, 1902). У цьому ж виданні опубліковано шість казок і три міфологічні легенди про відьом та чортів, записані в селах Хутор і Корчик Заславського повіту. Крім того, одна легенда із селища Нетішин Острозького повіту (нині — Хмельницька обл.).

Чимало фольклорних матеріалів різних жанрів зібрала в цьому регіоні експедиція Павла Чубинського. На сторінках «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» (т. 1–5) опубліко-

вано матеріали, зафіксовані в 60–70-х роках XIX ст. Наприклад, перший том «Верования и суеверия, загадки и пословицы. Колдовство» (С.Пб., 1872) буквально рясніє численними повір'ями, замовляннями, міфологемами, ворожіннями, прикметами, зібраними в селах Старокостянтинівського повіту. У другому томі «Малорусские сказки» (С.Пб., 1878) знаходимо чотири казки, записані в Славути Заславського, та ще три — в селах Чернилівка й Дубище Старокостянтинівського повітів. Записи календарних звичаїв та обрядів, зроблені в селах Чернилівка, Красносілка, Великі Жеребки та Строки яскраво доповнюють матеріали третього тому «Народный дневник» (С.Пб., 1872). У цьому ж томі репрезентовано обряд кликання мороза із с. Дворець та колядки й щедрівки сіл Губенець, Славути, Вачов, Тубільці Заславського повіту. Родинно-обрядові пісні та звичаї Заславщини розміщені й на сторінках четвертого тому «Обряды: Родины, крестины, свадьба, похороны» (С.Пб., 1877).

Значний внесок у дослідження цього регіону зробили священнослужителі сільських парафій, які відгукнулись на заклик, до написання «Церковних літописів» з нагоди 900-річчя Волинської єпархії за програмою, складеною Волинською консисторією і опублікованою 1896 року у «Волинських єпархіальних відомостях». На той час уже вийшли друком перші три томи видатного краєзнавчого історико-статистичного дослідження «Волинь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом и др. отношениях» за редакцією Миколи Івановича Теодоровича (1856–1937). Хоча в третьому томі маємо опис Заславського повіту (Почаїв, 1893), він не виходив за рамки історико-статистичного дослідження. Інша річ — четвертий том (Почаїв, 1899), присвячений Старокостянтинівському повітові. Завдяки опублікованій 1896 року програмі М. Теодорович одержав дуже розлогі описи від настоятелів храмів сіл Свинна, Западінці, Попівці, Сквородки та ін., які містили й численні

етнографічні описи та фольклорні матеріали. Сюди включалась не тільки матеріальна, а й духовна культура села — відомості про ярмарки, громадський та сімейний побут, релігійність населення і його моральний стан, звичаєве право, землеробство, пасічництво та інші ремесла, житло, одяг, взуття, народна медицина, харчування, календарні та родинні обряди і звичаї (передусім описи Різдва та Великодніх свят, родин, хрестин, весілля, похоронів), народні забави і фольклор, міфологія, вірування, демонологія... Найбільше таких матеріалів записано в селах Сквородки, Великі Зозулинці, Рабіївка, Волочиск, Дубище, Чернилівка, Мончинці, Авратин, Вальківці, Личівка, Свинна та ін. Наприклад, у с. Великі Зозулинці записано 203 прислів'я, 24 загадки, крім того, скоромовки, замовляння, веснянки, побутові й танцювальні пісні. Ці матеріали записав священник Андрій Васильович Головачевський. Ще кращий опис с. Сквородки здійснив настоятель храму Семен Іванович Дунін-Борковський, який розлого описав народний календар, зробив повний запис весілля з піснями, що супроводжують обряд, записав 282 прислів'я, 19 повір'їв тощо. Досі на ці матеріали у фольклористичній науці мало хто звертав увагу, принаймні вони не ввійшли до жодного академічного видання українського фольклору, рідко трапляються й посилання на працю М. Теодоровича.

Протягом 1882–1917 років у Житомирі видавалась газета «Волинь», на сторінках якої значне місце займають замітки з етнографії краю. Там друкували свої дослідження етнографи Іван Беньковський та Владислав Михалевич, учитель із с. Карабіївка Старокостянтинівського повіту Микола Перепелиця та ін. Більшість публікацій присвячена календарним звичаям та обрядам. Тільки в одному 1902 році таких статей опубліковано більше ніж десять: «Великий пост и первая его неделя» (№ 60), «Велькдень у крестьян на Волини» (№ 89), «День св. Юрия» (№ 90), «Проводы в Житомирском уезде» (№ 92), «Рахманский Велькдень и Довгого Ивана»

(№ 102), «Зелени свята» (№ 119), «Ивана Купайла» (№ 136), «Петровка и Петра» (№ 141) тощо. Тут є матеріали й із Заславського та Старокостянтинівського повітів.

Та чи не найбільший внесок у дослідження цього куточка Волині зробив журнал «Киевская старина». У 1889–1905 роках у ньому опубліковано значну кількість статей і фольклорних записів Івана Беньковського, Леоніда Ленчевського, Владислава Михалевича, присвячених переважно календарній та родинній обрядовості, народним віруванням та уявленням. Так, у № 6 за 1905 рік етнограф В. Михалевич запропонував читачам журналу оригінальний народний вірш «Проводи», записаний ним у містечку Гриців Заславського повіту, що є гострою сатирою на духовенство. Слід зазначити, що традиція такого віршування в цьому регіоні, очевидно, була добре розвинена, бо подібні зразки поблизу Грицева фіксувались нами ще й у 80-х роках ХХ ст.

Священник, історик, краєзнавець Леонід Софронович Ленчевський (1876–1962), автор статті «Похоронные обряды и поверья в Староконстантиновском уезде Волинской губ.» (1899, № 7 та окрема відбитка, К., 1899) розглядає народні уявлення про смерть, хворобу, душу людини як антропоморфні істоти, ілюструючи це легендами та повір'ями. Але основну частину дослідження займає опис похоронного обряду, який складається з певних ритуальних дійств. Увагу Л. Ленчевського привернули такі сакральні моменти, як прикмети, що провіщають смерть, прощання з помираючим рідних і близьких, наряджання і покладання на лаву тіла покійника, виготовлення труни і пов'язані з цим магичні дії, ритуальне сидіння коло покійника, винос тіла, відспівування й опускання до ями, оплакування померлого, поминання на цвинтарі й удома, поминальні обіди та заупокійні молитви тощо. Етнограф відзначає особливості похорону старших людей, дітей та неодруженої молоді, які виявляються в одязі, оформленні гробу та в інших ритуалах, що перегукуються з весільним обрядом (випікання короваю, пришивання

квітки чи вінка з барвінку до шапки парубка, одягання весільної обручки тощо).

Стаття Л. Ленчевського була немовби доповненням до іншого наукового дослідження І. Беньковського — «Смерть, погребение и загробная жизнь по понятиям и верованию народа», опублікованого в № 9 за 1896 рік та окремою відбиткою в редакції «Киевской старины». Це — перше або одне з перших у науці систематизоване зібрання локальних вірувань, звичаїв та ритуалів, пов'язаних зі смертю людини та її похованням. Записи зроблені в Старокостянтинівському та Заславському повітах Волинської губернії. Скромно називаючи себе «етнографом-любителем», І. Беньковський зазначає, що мета цієї публікації — подати сирий матеріал для наукової розробки теми. Однак автору вдалося так систематизувати матеріал, що він відповідає всім критеріям наукового дослідження. Стаття поділена на окремі розділи згідно з наявним у збирача матеріалом: 1) сновидіння, що провіщають смерть; 2) предзнаменування смерті (прикмети); 3) передчуття смерті (ілюстрація до цього — прекрасно записане в с. Григорівка народне оповідання про те, як чоловік умер); 4) уявлення народу про смерть (наведені вислови і прислів'я про смерть); 5) повір'я і обряди при смерті людини (ілюстровані легендами); 6) обрядження покійника і приготування до похорону; 7) нищівний звичай (вживання горілки на похороні); 8) обряди під час смерті та поховання парубка або дівчини; 9) оплакування померлих, голосіння над покійниками; 10) інші похоронні обряди і звичаї; 11) похорон; 12) поминки; 13) після похорону; 14) уявлення народу про загробне життя. Значення статті І. Беньковського як першоджерела незаперечне.

Загалом І. Беньковський опублікував 25 статей і заміток на сторінках «Киевской старины», однак особу його нам поки що не вдалося встановити. Оскільки найбільше фольклорних записів зробив він у с. Григорівка Старокостянтинівського повіту, до того ж, дуже добре знав саме поховальний обряд,

а також календарні звичаї, пов'язані з дванадцятьма святами (Великдень, Різдво, Благовіщення, Трійця, Спас), є підозра, що він міг бути священиком у цьому селі. Однак це справа подальшого дослідження. Відомо лише, що деякий час жив він у м. Красилові, друкувався в часописах «Киевлянин», «Родина», «Южный край», у газеті «Вольны» під криптонімами «Б-скій», «Б-скій Ив.», «Бен-скій». З «Киевскою стариною» співпрацював майже упродовж усього часу її існування — з 1889 по 1906 роки. Ареал дослідження вченого досить широкий — це Волинсько-подільське пограниччя, починаючи від Кам'янецького повіту Подільської губернії і закінчуючи Ковельським повітом Волині. Сфера зацікавлень — календарні та родинні обряди і звичаї, апокрифічні легенди та вірування, демонологія, народна медицина, усна історія краю тощо. Досить назвати такі статті, як «Девичий празник св. Андрея» (1895, № 12), «Рождественские святки на Вольни» (1889, № 1), «Поверья, обычаи, обряды, суеверия и приметы, приуроченные к “Риздвяным святам”» (1896, № 1); «Народные поверия, суеверия и приметы, приуроченные к “Благовещению”» (1903, № 5), «Обычаи и поверья, приуроченные к “Велькодню”» (1895, № 5), «Интересный народный обычай во время жатвы» (1896, № 7–8), «Народные обычаи и обряды, приуроченные к Спасу» (1895, № 7–8), «Поверья и обрядность родин и крестин» (1904, № 10), «Народный взгляд на нечистую женщину» (1899, № 6), «Мак в народной демонологии на Вольни» (1905, № 4), «Осина в верованиях и понятиях народа на Вольни» (1898, № 7–8); «Из области народных верований о выходцах с того света» (1902, № 9), «Поверья и суеверия, относящиеся к охоте» (1898, № 7–8) тощо.

У своїх статтях І. Беньковський виступає людиною досить ерудованою — він був добре обізнаний з працями М. Сумцова, П. Чубинського, М. Маркевича, П. Бессонова, М. Теодоровича, С. Чернявської, С. Рокосовської, з фольклором і звичаєвістю не лише українців, а й росіян, білорусів, литовців, поляків, сер-

бів, болгар та інших народів. Фіксуєчи усну традицію свого регіону, він здійснює порівняльні студії з різними вузькококальними та загальнонародною і загальнослов'янською традиціями. Записуючи фольклор і обрядовість досить тривалий час, І. Беньковський вдається до цікавих спостережень щодо їх побутування, манери виконання, ролі та сенсу в народному житті, природного зникнення та штучного припинення тих чи інших фольклорних явищ. Іноді, підкріплюючи свої спостереження цікавими фольклорними зразками, він вдавався до трактування окремих звичаїв та ритуалів, нерідко робив спробу порівняння та аналізу різних варіантів легенд та переказів, а усноісторичні наративи, записані в с. Григорівка, а також легенди про розбійника Добруша порівнював з документами, виявляючи елементи історичної правди й народної фантазії

(див.: «Разбойник Добруш» (1895, № 4); «Из народных преданий» (1902, № 12); «О посещении Императором Александром I гор. Староконстантинова и дер. Григоровки» (1904, № 6) тощо).

Доробок І. Беньковського та інших його сучасників дає унікальну можливість зробити порівняльне дослідження стану збереження фольклорної традиції Південно-Східної Волині за останнє століття. Навіть побіжний перегляд цих матеріалів переконує в тому, що система народного світогляду, звичаєвості, обрядів, яка існувала на кінець ХІХ ст., збереглася й до наших днів — про це свідчать наші записи в Старокостянтинівському районі Хмельницької області. Однак частина вірувань, очевидно, під впливом соціальних змін, освіти, прагматичного світогляду усе-таки відійшла в небуття.